

Т О М А С

Г О Б Б С



ЛЕВІАФАН,

АБО МАТЕРІЯ,

ФОРМА І ВЛАДА

ДЕРЖАВИ ЦЕРКОВНОЇ

ТА ЦИВІЛЬНОЇ

ХАРКІВ
«ФОЛІО»
2025

Зміст

ЛЕВІАФАН,

або

матерія, форма і влада держави церковної і цивільної

Вступ 6

Частина I. ПРО ЛЮДИНУ

Розділ I. Про відчуття	11
Розділ II. Про уявлення (imagination)	13
Розділ III. Про послідовність або зв'язок уявлень	19
Розділ IV. Про мовлення	25
Розділ V. Про міркування (reason) і наукове знання (science).....	34
Розділ VI. Про внутрішні засади довільних рухів, зазвичай званих пристрастями, і про промови, за допомогою яких вони висловлюються .	42
Розділ VII. Про цілі або результати міркувань	53
Розділ VIII. Про чесноти, які зазвичай називають інтелектуальними, і про недоліки, що протистоять їм	57
Розділ IX. Про різні предмети знання	69
Розділ X. Про могутність, цінності, гідність, повагу і чесноти	72
Розділ XI. Про відмінність манер	81
Розділ XII. Про релігію	89
Розділ XIII. Про природний стан людського роду в його відношенні до щастя та лих людей	102
Розділ XIV. Про перший і другий природні закони і про договори.....	107
Розділ XV. Про інші природні закони	119
Розділ XVI. Про особистості, довірительів і про уособлені речі	134

Частина II. ПРО ДЕРЖАВУ

Розділ XVII. Про причини, виникнення та визначення держави.....	141
Розділ XVIII. Про права суверенів у державах, заснованих на встановленні.....	146
Розділ XIX. Про різні види держав, які може бути засновано, та про спадковість верховної влади	156
Розділ XX. Про батьківську та деспотичну владу.....	167
Розділ XXI. Про свободу підданих	176
Розділ XXII. Про підвладні групи людей, політичні та приватні	187
Розділ XXIII. Про державних службовців верховної влади.....	200
Розділ XXIV. Про харчування держави та про відтворення нею потомства	205
Розділ XXV. Про пораду	212

Розділ XXVI. Про цивільні закони	220
Розділ XXVII. Про злочини, виправдання та пом'якшувальні обставини	241
Розділ XXVIII. Про покарання та нагороди	257
Розділ XXIX. Про те, що послаблює або веде державу до розпаду.	266
Розділ XXX. Про обов'язки суверена.	277
Розділ XXXI. Про Царство Бога через природу	293

Частина III. ПРО ХРИСТИЯНСЬКУ ДЕРЖАВУ

Розділ XXXII. Про принципи християнської політики.	307
Розділ XXXIII. Про число, давнину, мету, авторитет і тлумачів книг Святого Письма	312
Розділ XXXIV. Про значення слів «дух», «ангол» і «натхнення» у книгах Святого Письма	323
Розділ XXXV. Про те, що означають у Святому Письмі слова «Царство Боже», «святий», «висвячений» і «таїнство»	335
Розділ XXXVI. Про Слово Боже та про пророків	343
Розділ XXXVII. Про чудеса і про їхнє вживання	358
Розділ XXXVIII. Про те, що розуміється у Святому Письмі під словами «вічне життя», «пекло», «спасіння», «прийдешній світ» і «спокута»	366
Розділ XXXIX. Про те, що розуміється у Святому Письмі під словом «церква»	381
Розділ XL. Про права Царства Божого при Авраамі, Мойсеї, первосвященниках і царях юдейських	384
Розділ XLI. Про місію нашого Святого Спасителя	395
Розділ XLII. Про церковну владу	403
Розділ XLIII. Про те, що необхідно для прийняття людини до Царства Небесного	476

Частина IV. ПРО ЦАРСТВО ТЕМРЯВИ

Розділ XLIV. Про духовну темряву внаслідок помилкового тлумачення Святого Письма	493
Розділ XLV. Про демонологію та про інші пережитки релігії язичників	518
Розділ XLVI. Про темряву, що впливає з неспроможної філософії та вигаданих традицій	538
Розділ XLVII. Про вигоду, що виникає від темряви, і кому ця вигода дістається	557
Огляд і висновок	567
Додатки	578
Розділ перший. Про Нікейський Символ віри	578
Розділ другий. Про ересі	600
Розділ третій. Про деякі заперечення проти «Левіафана»	615
Бегемот, або довгий парламент. Діалог I	623

Моєму високоповажному другові містеру Френсісу Годольфіну з Годольфіна

Шановний сер!

Ваш найдостойніший брат містер Сідней Годольфін зволив за життя визнати за моїми науковими роботами деяку цінність, а також і іншим чином, як Ви знаєте, наділити мене знаками своєї доброї думки, цінними самі по собі та особливо цінними завдяки чеснотам його особистості. Бо всі чесноти, що спонукають людину до служіння Богу або своїй країні, до суспільного життя або особистої дружби, яскраво виявлялися в його особистості не як щось придбане через необхідність й не як породження випадкового афекту, а як щось притаманне йому і таке, що проймає благородний лад його натури. Тому на знак поваги та вдячності до нього і відданості до Вас я смиренно присвячую Вам цей мій трактат про державу. Я не знаю, як світ сприйме цю працю і що думатимуть про тих, кого вважатимуть його покровителями. Бо дорогою, обложеною арміями, що борються, з яких одна бореться за занадто велику свободу, а друга — за занадто широкі повноваження влади, важко пройти неушкодженим. Однак мені думається, що прагнення підняти авторитет цивільної влади не буде засуджене ні цивільною владою, ні приватними особами, які заявляють, що вони цю владу вважають надмірною. Втім, я говорю не про людей при владі, а (абстрактно) про сидіння влади (подібно до тих простодушних і неупереджених істот у римському Капітолії, які своїм шумом урятували тих, що перебували в ньому, не тому, що це були саме ці особи, а лише тому, що вони були там), завдаючи шкоди, як я вважаю, лише тим, хто перебуває поза Капітолієм, або тим, що, перебуваючи всередині, сприяють тим, які перебувають поза ним. Та обставина, що деякі тексти Святого Письма я використовую в інших цілях, ніж вони зазвичай використовуються іншими, найбільше, можливо, здатна викликати невдоволення. Але робив я це з належним смиренням, а також через необхідність (що диктується завданням моєї праці), бо ці тексти є укріпленнями ворогів, через які вони атакують цивільну владу. Якщо все-таки Ви побачите, що праця моя зустрічає загальний осуд, то Ви можете виправдати себе, заявляючи, що я — людина, яка любить власні погляди та вважає істиною все те, що говорить; що я поважав Вашого брата і поважаю Вас і наважився на цій підставі привласнити собі без Вашого відома право вважати себе, сер,

Вашим смиренным і покірним слугою.

Т. Гоббс

Париж, Квітень 15/25 1651.

Вступ

Людське *мистецтво* (мистецтво, за допомогою якого Бог створив світ і управляє ним) є наслідуванням природі як у багатьох інших відносинах, так і в тому, що воно вміє робити штучну тварину. Бо, спостерігаючи, що життя є лише рух частин тіла, початок якого міститься в якій-небудь основній внутрішній частині, хіба не можемо ми сказати, що всі *автомати* (механізми, що рухаються за допомогою пружин і коліс, як, наприклад, годинник) мають штучне життя? Справді, що таке *серце*, як не *пружина*? Що таке *нерви*, як не такі ж *нитки*, а *суглоби* — як не такі ж *колеса*, що надають рух усьому тілу так, як цього хотів майстер? Втім, *мистецтво* йде ще далі, імітуючи розумний і найчудовіший витвір природи — людину. Бо мистецтвом створений той великий Левіафан, який називається Республікою, або державою (Commonwealth, or State), по-латині — Civitas, і який є лише штучною людиною, хоча і більшою за розмірами та сильнішою, ніж природна людина, для охорони та захисту якої його було створено. У цьому Левіафані *верховна влада*, що дає життя і рух усьому тілу, є штучна *душа*, посадові особи та інші *представники судової та виконавчої влади* — *штучні суглоби; нагорода і покарання* (за допомогою яких кожен суглоб і частина тіла прикріплюються до сидіння верховної влади та спонукаються виконати свої обов'язки) являють собою *нерви*, що виконують такі ж функції в природному тілі; *добробут і багатство* всіх окремих частин являють собою його *силу*; *salus populi*, безпеку народу, — його заняття; *радники*, що прищеплюють йому все, що необхідно

знати, являють собою *пам'ять*; *справедливість* і *закони* є штучний розум (reason) і *воля*; *громадянський мир* — *здоров'я*; *смути* — *хвороба*, і *громадянська війна* — *смерть*. Нарешті, *договори* і *угоди*, за допомогою яких були спочатку створені, складені разом і об'єднані частини політичного тіла, схожі на те «*fiat*», або «*створимо людину*», яке було виголошено Богом при акті творіння.

Щоб описати природу цієї штучної людини, я розгляну:

По-перше, матеріал, із якого її зроблено, і її майстра, тобто *людину*. По-друге, як і шляхом яких *угод* її було створено, які саме *права* і *влада* або *авторитет* суверена і що зберігає держава і що її руйнує. По-третє, що таке християнська держава. Нарешті, що таке царство пільми (kingdom of darkness). Відносно першого пункту останнім часом широко пішла в хід приказка, що мудрість набувається читанням не книг, а людей. Унаслідок цього ті особи, які здебільшого не можуть надати ніякого іншого доказу своєї мудрості, раді показати, що вони, на їхню думку, вичитали в людях, немилосердно засуджуючи одна одну за очі. Є, однак, інша приказка, яку останнім часом перестали розуміти і дотримуючись якої зазначені особи, якби постаралися, могли б дійсно навчитися читати одна одну. Це саме афоризм *posce te ipsum, читай самого себе*. Смісл цього афоризму зводиться не до того, щоб, як це стало тепер звичаєм, заохочувати можновладців до варварського ставлення до людей, що стоять нижче їх, або підбурювати людей низького походження до зухвалої поведінки по відношенню до людей вищестоящих, а до того, щоб повчати нас, що з огляду подібності думок і пристрастей однієї людини з думками і пристрастями іншої всякий, хто дивитиметься всередину себе і міркуватиме, що він робить, коли він *мислить, припускає, міркує, сподівається, боїться* і т. ін., і з яких мотивів він це робить, при цьому читатиме і знатиме, які бувають за таких умов думки і пристрасті всіх інших людей. Я говорю про подібність самих пристрастей, які однакові в усіх людей, — про *бажання, страх, надію* і т. ін., а не про подібність об'єктів цих пристрастей, тобто речей, яких *бажають, бояться*, на які сподіваються і т. ін., бо ті різняться залежно від індивідуального устрою людини та особливостей її виховання і легко вислизують від нашого пізнання, так що букви людської душі, забруднені та заплутані зазвичай удаванням, брехнею, лицемірством

і помилковими вченнями (doctrines), розбірливі тільки для того, хто відає наші серця. І хоча при спостереженні дій людей ми можемо іноді відкрити їхні наміри, проте робити це без зіставлення з нашими власними намірами і без розрізнення всіх обставин, що можуть внести зміни в справу, однаково що розшифровувати без ключа, і в більшості випадків це означає бути обдуреним або через занадто велику довірливість, або через занадто велику недовіру в залежності від того, чи є сам читач у людських серцях хорошою або поганою людиною.

Втім, хоч як би чудово одна людина читала в іншій на основі її дій, вона це може здійснити лише по відношенню до своїх знайомих, число яких є обмеженим. Той же, хто має керувати цілим народом, мусить осягнути (to read) в самому собі не ту чи іншу окрему людину, а людський рід. І хоча це важко зробити, важче, ніж вивчити яку-небудь мову або галузь знання, однак, після того як я викладу те, що читаю в самому собі, в методичній і ясній формі, іншим залишиться тільки розглянути, чи не знаходять вони те ж саме також і в самих собі. Бо цього роду об'єкти пізнання не допускають жодного іншого доказу.

Частина I
◆
ПРО ЛЮДИНУ

Розділ I. Про відчуття

Що стосується людських думок, то я розглядатиму їх спочатку окремо, а потім в їхньому зв'язку або взаємній залежності. Взяті окремо, кожна з них є *уявлення* (representation) або *привид* (appearance) будь-якої якості або іншої акциденції тіла поза нами, званої зазвичай *об'єктом*. Об'єкт діє на очі, вуха та інші частини людського тіла і в залежності від різноманітності своїх дій виробляє різноманітні привиди.

Началом усіх привидів є те, що ми називаємо *відчуттям* (sense) (бо немає жодного поняття в людському розумі (mind), яке не було б породжене спочатку, цілком або частково, в органах відчуття). Все інше є похідне від нього. Для розуміння питань, які трактуються в цій книзі, знання природної причини відчуття не є дуже необхідним; і про це я і писав докладно в іншому місці. Проте, щоб розвинути кожную частину моєї справжньої системи, я тут коротко викладу сказане там.

Причиною відчуття є зовнішнє тіло, або об'єкт, який тисне на відповідний кожному відчуттю орган безпосередньо, як це буває при смаку і дотику, або опосередковано, як при зорі, слуху та нюху. Це тиск, продовжений усередину за допомогою нервів та інших волокон і перегинок тіла до мозку і серця, викликає тут опір, або зворотний тиск, або зусилля серця звільнитися. Оскільки це зусилля направлено зовні, воно здається нам чимось знаходяться зовні. І це *удаване* (seeming), або цей *привид* (fancy), люди називають *відчуттям*. Відносно ока це є відчуття *світла* або *певного кольору*, щодо вуха — відчуття *звуку*, щодо ніздрів — відчуття *запаху*, щодо язика та піднебіння — відчуття *смаку*, а для всього

іншого тіла — відчуття *спеки, холоду, твердості, м'якості* та інших якостей, які ми розрізняємо за допомогою *чуття*. Всі ці так звані *чуттєві* якості є лише різноманітними рухами матерії всередині об'єкта, що їх викликає, рухами, за допомогою яких об'єкт різним чином тисне на наші органи. Так само і в нас, що відчують тиск, ці якості є не чим іншим, як різноманітними рухами (бо рух виробляє лише рух). Але те, чим вони нам здаються наяву, так само, як і уві сні, є привид. І подібно до того, як тиск, тертя або забій ока викликають у нас привид світла, а тиск на вухо створює шум, так само і тіла, які ми бачимо або чуємо, створюють те ж саме своєю сильною, хоча і не добачуваною нами, дією. Дійсно, якби ті кольори чи звуки були в тілах чи предметах, що їх створюють, їх не можна було б відокремити від них, як ми це спостерігаємо при відображенні в дзеркалі або коли чуємо відлуння; у цих випадках ми знаємо: об'єкт, який ми бачимо, перебуває в одному місці, а привид — в іншому. І хоча на певній відстані видається, ніби вироблений нашою фантазією образ міститься в реальному та дійсному об'єкті, який породжує його в нас, проте об'єкт є одне, а уявний образ, або привид, — щось інше. Таким чином, відчуття в усіх випадках є за своїм походженням лише привид, викликаний (як я сказав) тиском, тобто рухом об'єктів, розташованих поза нами, на наші очі, вуха та інші призначені для цього органи.

Однак у всіх університетах християнського світу філософи-схоластики, ґрунтуючись на деяких текстах Арістотеля, навчають іншої доктрини. Відносно причини *зору* вони кажуть, що видима річ посилає на всі боки *visible species*, що по-англійськи означає *зовнішня видимість, привид* (apparition), *вигляд* (aspect) або *видиме бачення*, проникнення якого в око є зір. І що стосується причини слуху, вони кажуть, що *чутна* річ посилає звукові види, тобто *чутний вигляд* або *чутне бачення*, проникнення якого у вухо створює *слух*. Більш того, щодо причини *розуміння* вони також говорять, що річ, яка розуміється, посилає *intelligible species*, тобто *розумове бачення*, проникнення якого в розум (understanding) виробляє наше розуміння.

Я кажу це не для заперечення користі університетів. Але, оскільки мені доведеться пізніше говорити про їхні ролі в державі, я маю скористатися нагодою попутно показати вам, які їхні недоліки, а одним із них є часте вживання слів, які нічого не означають.

Розділ II. Про уявлення (imagination)

Ніхто не сумнівається в тій істині, що річ, яка перебуває в стані спокою, назавжди залишається в цьому стані, якщо ніщо інше не рухатиме її; але не так легко погоджуються з тим, що річ, яка перебуває в стані руху, завжди буде в русі, якщо ніщо інше не зупинить її, хоча підстава в першому і в другому випадку одна і та ж (а саме, що жодна річ не може сама змінювати свій стан). Пояснюється це тим, що люди судять по собі не тільки про інших людей, а й про всі інші речі, й оскільки після руху вони відчують біль і втому, то вважають, що будь-яка річ втомлюється від руху і шукає за власним бажанням відпочинок; при цьому ті, що міркують так, не питають себе, чи не є саме це бажання спокою, яке вони в собі знаходять, лише інший рух. Виходячи із щойно зазначених міркувань, схоластики стверджують, що важкі тіла падають вниз із прагнення спокою і з бажання зберегти свою природу в такому місці, яке найбільш придатне для них, і, таким чином, безглуздо приписують неживим речам прагнення і знання того, що придатне для їхнього збереження (знання більше, ніж те, яке має людина).

Оскільки тіло перебуває в русі, воно рухатиметься (якщо що-небудь не завадить цьому) вічно, і, хоч що б перешкоджало цьому руху, воно припинить його не миттєво, а лише в певний проміжок часу і поступово. Подібно до того, як ми спостерігаємо у воді, що хвилі продовжують іще котитися тривалий час, хоча вітер вже стих, те ж саме буває з тим рухом, який відбувається у внутрішніх частинах людини, коли вона бачить наяву, коли їй сниться і т. ін. Бо після того, як об'єкт видалено або очі заплющені,

ми все ще тримаємо образ побаченої речі, хоча й більш неясно, ніж коли ми її бачимо. Саме це римляни називають *уявою* — від образу, отриманого при зорі, застосовуючи це слово, хоча і неправильно, до всіх інших відчуттів. Але греки називають це фантазією (*fancy*), що означає *привид* (*apparance*) і що може бути застосовано як до одного, так і до іншого відчуття. Уява є тому лише *ослаблене відчуття* та притаманне людям і багатьом іншим живим істотам як уві сні, так і наяву.

Ослаблення відчуття у людей, що не сплять, є не ослаблення руху, виробленого при відчутті, а лише затемнення його, подібно до того, як світло сонця затемнює світло зірок. Зірки вдень не в меншій мірі, ніж уночі, виявляють ті якості, завдяки яким вони бувають видимі. Але оскільки з усіх подразнень, які наші очі, вуха та інші органи отримують від зовнішніх тіл, ми відчуваємо лише переважне, то з огляду на переважання світла сонця ми не відчуваємо дії зірок. Ось чому якщо який-небудь об'єкт віддаляється від наших очей, то, хоча враження, вироблене ним, залишається, все ж з огляду на те, що його місце заступають інші, ближчі об'єкти, які діють на нас, уявлення колишнього об'єкта затемнюється та слабшає, подібно до того як це буває з людським голосом в шумі дня. Звідси випливає, що, чим довший час, що минув після акту зору або відчуття якого-небудь об'єкта, тим слабкіший його образ, оскільки безперервна зміна людського тіла з плином часу руйнує частинки, що перебувають у русі в акті відчуття. Відстань у часі й у просторі, таким чином, чинить на нас одну і ту саму дію. Подібно до того, як предмети, видимі нами на великій відстані, уявляються нам тьмяними і не мають дрібних деталей, а чутні голоси стають слабкими і нерозчленованими, так само після великого проміжку часу слабшає наш образ минулого, і ми забуваємо (наприклад) окремі вулиці бачених нами міст, чимало окремих обставин подій. Це *ослаблене відчуття*, коли бажаємо позначити саму річ (тобто уявити (*fancy*) саму її), ми називаємо, як я сказав, уявленням. Але коли ми бажаємо висловити факт ослаблення і позначити, що відчуття зблякло, застаріло і відійшло в минуле, ми називаємо його *пам'яттю*.

Пам'ять (*memory*). Таким чином, *уявлення* і *пам'ять* позначають одну і ту саму річ, яка лише в залежності від різного її розгляду має різні назви.

Багата пам'ять (*much memory*), або пам'ять про багато речей, називається *досвідом*. Знову-таки, оскільки ми маємо уявлення лише про ті речі, які ми раніше сприйняли відчуттям цілком відразу або по частинах в різний час, то в першому випадку, — наприклад, коли ми уявляємо весь об'єкт, як він уявився відчуттю, — ми маємо *просте* уявлення; так ми уявляємо собі людину або коня, яких ми бачили раніше; у другому ж випадку ми маємо *складне уявлення*, — наприклад, коли ми від споглядання людини в один час і коня в інший час створюємо подумки образ кентавра. Таким чином, коли людина складає образ своєї власної особистості зі способом дій іншої людини, уявляючи себе, наприклад, Геркулесом або Александром (що часто трапляється з тими, хто занадто віддається читанню романів), то ми маємо складне уявлення і, власне кажучи, розумову фікцію. Бувають також інші уявлення, що виникають у людей (хоча і не сплять) від занадто сильного впливу на органи відчуття. Так, наприклад, якщо ми зазирали на сонце, враження образу сонця залишається перед нашими очима тривалий час по тому; так само людина, що довго й інтенсивно працювала над геометричними фігурами, буде і в темряві (незважаючи на те що вона не спить) мати перед очима образи ліній і кутів. Оскільки цей рід фантазії зазвичай не приходить до слова в розмовах людей, то він і не має особливої назви.

Сновидіння. Уявлення сплячих ми називаємо *сновидіннями*. Ці так само (як усі інші уявлення) були раніше цілком або частинами у відчутті. Але мозок і нерви, ці необхідні органи відчуття, занадто скуті сном і насилу можуть бути зрушені дією зовнішніх об'єктів, щоб відчувати. Тому сновидіння можуть мати місце лише остільки, оскільки вони виникають зі збудження внутрішніх частин людського тіла. Коли ці внутрішні частини бувають подразнені, то вони в силу їх зв'язку з мозком та іншими органами тримають їх у стані руху, через що раніше набуті уявлення з'являються, як коли б людина не спала, і оскільки органи відчуття настільки скуті, що немає жодного нового об'єкта, який міг би оволодіти ними і затемнити ці уявлення більш сильним враженням, то сновидіння з необхідності мусять бути більш яскравими при цій бездіяльності відчуттів, ніж наші уявлення наяву. Звідси виникають труднощі, а щодо багатьох уявлень — неможливість точного розрізнення між

відчуттям і сном. Щодо мене, то, беручи до уваги, що уві сні я не часто і не постійно думаю про тих же осіб, ті місця, предмети і дії, про які думаю наяву, і що я не пригадую вві сні такого довгого ряду пов'язаних думок, як в інший час, а також з огляду на те, що в стані неспання я часто помічаю безглуздість моїх сновидінь, але ніколи не думаю вві сні про безглуздість своїх думок наяву, то я цілком переконаний, що, перебуваючи в стані неспання, я не сплю, хоча уві сні й уявляю себе несплячим.

Оскільки ми бачимо, що сновидіння породжуються подразненням деяких внутрішніх частин тіла, то різні подразнення мають викликати різні сні. Ось чому перебування в холоді породжує страшні сні й викликає думку та образ чогось страшного (бо рух від мозку до внутрішніх частин і від внутрішніх частин до мозку буває взаємним); і оскільки гнів породжує жар у деяких частинах тіла, коли ми не спимо, то занадто сильне нагрівання тих же частин, коли ми спимо, породжує гнів і викликає в мозку образ ворога. Подібним чином, якщо природна краса викликає бажання, коли ми не спимо, а бажання породжує жар у деяких інших частинах тіла, то занадто велике тепло в цих частинах, коли ми спимо, викликає образи прекрасного в мозку. Коротше кажучи, наші сновидіння — це зворотний порядок наших уявлень наяву. Рух у стані неспання починається на одному кінці, а вві сні — на іншому.

Привиди, або видіння. Найважче відрізнити сновидіння людини від її думок наяву, коли ми з якоїсь випадковості не помічаємо, що спали, як це легко може статися з людиною, яку обтяжують страшні думки та сильні докори сумління, а також із людиною, яка спить не роздягаючись і не в ліжку, наприклад, із тією, що дрімає, сидячи в кріслі. Адже коли яке-небудь надзвичайне і незрозуміле явище уявиться тому, хто роздягається перед сном і старанно готується до сну, то він навряд чи сприйме це за щось інше, ніж сон. Ми читаємо про Марка Брута (якому Юлій Цезар урятував життя і який був також фаворитом того і все ж таки вбив його), що він у ніч напередодні битви при Філіппах, даної ним Августу Цезарю, бачив жахливе явище, про яке історики зазвичай розповідають як про видіння. Але, беручи до уваги обставини, можна легко здогадатися, що це був лише короткий сон. Справді, сидячи у своєму наметі, замислившись і перебуваючи в жаху від

свого безрозсудного діяння, він легко міг, подрімавши в прохолоді, бачити сон про те, що його найбільше жахало. Той самий страх, коли Брут поступово прокидався, неминуче також мав змусити явище поступово зникнути. Брут ж, не впевнений у тому, що він спав, не міг мати ніякої підстави вважати це сном або чим-небудь іншим, а не видінням. Такі випадки нерідкі, бо навіть абсолютно несплячі люди, якщо вони боязкі та забобонні, начинені всякими страшними казками і, перебуваючи на самоті в темряві, схильні до такого роду ілюзій. Вони вірять, що бачать духів, які бродять по кладовищу, і привиди померлих людей, тим часом як це лише їхня фантазія або ж витівка деяких осіб, які користуються таким забобонним страхом, аби пройти вночі передягненими в такі місця, відвідування яких вони бажали б залишити в таємниці.

Внаслідок незнання, яким чином відрізнити сновидіння та інші яскраві фантастичні образи від того, що ми бачимо та відчуваємо наяву, і виникло в минулому більшість релігій язичників, які поклонялися сатирам, фавнам, німфам і т. ін. Нині таке незнання породжує в неосвічених людей їхні думки про русалок, привидів, домових і про могутність відьом. Бо, стосовно відьом, я вважаю, що їхнє чаклунство не є реальною силою, і все ж таки я думаю, що їх справедливо карають за їхню помилкову впевненість, ніби вони здатні заподіювати таке зло, — впевненість, з'єднану з наміром заподіяти це зло, будь вони на те здатні. Їхнє чаклунство ближче до релігії, ніж до мистецтва та науки. Що ж стосується русалок і бродячих привидів, то я вважаю, що такі погляди поширювалися або не спростовувалися з метою підтримувати віру в корисність заклинання бісів, хрестів, святої води та інших подібних винаходів духовних осіб. Не доводиться, звичайно, сумніватися в тому, що Бог може створити надприродні явища (*unnatural apparitions*). Але що Бог це робить так часто, що люди мусять боятися таких речей більше, ніж вони бояться призупинення або зміни ходу природи, що Бог теж може зробити, — це не є догматом християнської віри. Під тим приводом, що Бог може створити всяку річ, погані люди сміливо стверджують все що завгодно, якщо тільки це слугує їхнім цілям, хоча б вони самі вважали це невірним. Розумна людина має вірити цим людям лише остільки, оскільки правильне міркування змушує вважати правдоподібним те, що вони говорять. Якби цей

забобонний острах духів було усунено, а разом із ним і передбачення на підставі снів, помилкові пророцтва та інші пов'язані з цим речі, за допомогою яких хитруни та владолюбці обдурюють простодушний народ, то люди були б більш схильні коритися цивільній владі, ніж це має місце тепер.

Викорінення таких забобонів має бути справою шкільних учителів, але ті скоріше потурають такого роду поглядам (doctrine). Бо (не знаючи, що таке уявлення або відчуття) вони навчають за традицією: одні кажуть, що уявлення виникають самі по собі та не мають ніякої причини, інші — що вони зазвичай породжуються волею і що добрі думки вдуваються в людину (вселяються їй) Богом, а злі думки — дияволом або що добрі думки вліті (вселені) в людину Богом, а злі — дияволом. Деякі кажуть, що відчуття отримують образи речей і передають їх загальному відчуттю, а загальне відчуття передає їх уяві, а уява — пам'яті, а пам'ять — здатності судження, наче мова йде про речі, що переходять із рук у руки, і все це з великою кількістю слів, які зовсім нічого не пояснюють.

Розуміння (Understanding). Уявлення, яке викликається в людині (або в якій-небудь іншій істоті, обдарованій здатністю мати уявлення) словами або іншими довільними знаками, є те, що ми зазвичай називаємо *розумінням*, і воно спільне і людині, і тварині. Бо собака, як і багато інших тварин, за звичкою розумітиме поклик або осуд свого господаря. Розуміння ж, що становить специфічну особливість людини, полягає в розумінні не тільки волі іншої людини, але й її ідей і думок, оскільки вони виражені послідовним рядом імен речей, з'єднаних у твердження, заперечення й інші форми мовлення. Про розуміння цього роду я говоритиму нижче.